

Horké knihy ve studené válce

Program tajné
distribuce
knih ze Západu
za železnou
oponu financo-
vaný CIA

Alfred A. Reisch

ÚSTR 2018

Kapitola 11.	
Knížní distribuční projekt „z ruky do ruky“: přímá cesta, jak se dostat k Východoevropanům. Začátky polského programu v letech 1958–1959 / 197	
Kapitola 12.	
Další způsob, jak se dostat k národům východní Evropy. Distribuční program „z ruky do ruky“ a osobní zasilání / 213	
Kapitola 13.	
Nejdůležitější místo distribuce knih: Vídeň / 241	
Kapitola 14.	
Dopisy z nejdůležitější země – z Polska / 253	
Kapitola 15.	
Dopisy z Československa před rokem 1968 a po něm / 283	
Kapitola 16.	
Dopisy z Maďarska, z gulášového socialismu / 321	
Kapitola 17.	
Dopisy z Rumunska za Ceaușeskovu režimu / 351	
Kapitola 18.	
Dopisy z Bulharska, velmi přísné cenzuře navzdory / 383	
Kapitola 19.	
Posledních sedmáct let. International Literary Centre, Ltd., východní Evropa a SSSR / 401	
Závěr.	
Dopad knižního distribučního projektu a jeho příspěvek k ideologickému vítězství Západu / 413	
Prameny / 417	
Věcný rejstřík / 425	
Jmenný rejstřík / 433	
Přílohy / 445	

Úvod

Distribuce knih jako politický boj

Mark Kramer

Po celou dobu studené války vedly Spojené státy a Sovětský svaz „politický boj“ proti sobě navzájem a proti spojencům toho druhého. Touto formou interakcí měly obě velmoci v úmyslu – na rozdíl od globální vojenské rovnováhy obou stran – ovlivnit vnímání, postoje, motivy a nakonec i politické chování organizací, skupin, jednotlivců a vládních úředníků druhé strany.¹ Cílem operací bylo překonat (nebo aspoň oslabit) odpor těch nejvíce nepřátelských, dosáhnout důvěry u lidí neutrálních či neangažovaných (tj. *získat jejich srdce a mysl*), posílit loajalitu svých příznivců a – za války – nahlodat vůli nepřítele k boji.

Politické války se vedly už dlouho před válkou studenou, ale nikdy nebyly rozsáhlejší ani intenzivnější než v pěti desetiletích od roku 1941 do roku 1991. Bilaterální kulturní výměny; sovětská finanční pomoc zahraničním komunistickým stranám; americké financování prodemokratických skupin a odborů v zahraničí; dezinformační a propagandistické kampaně, které vedl sovětský Komitét gosudarstvennoj bezopasnosti (KGB, Výbor státní bezpečnosti); antikomunistické letáky a brožury, které za železnou oponou tajně šířila americká Central Intelligence Agency (CIA, Ústřední zpravodajská služba); podpora krycích organizací a protijaderných hnutí na Západě a ve třetím světě

¹ K přehledu literatury k tomuto tématu od roku 2002 viz OSGOOD, Kenneth A.: Hearts and Minds: The Unconventional Cold War – Review Essay, *Journal of Cold War Studies* 4, č. 2 (jaro 2002), s. 85–107. Od té doby vyšly četné další důležité studie včetně Osgoodovy knihy *Total Cold War: Eisenhower's Secret Propaganda Battle at Home and Abroad*. University of Kansas Press, Lawrence, KS, 2006.

ze strany KGB; krátkovlnné rozhlasové vysílání Voice of America (VOA, Hlas Ameriky), Radio Free Europe (RFE, Rádio Svobodná Evropa), Radio Liberty (RL, Rádio Svoboda) a dalších oficiálních rozhlasových stanic; sovětská distribuce periodik prosazujících komunistické názory; kulturní programy financované U.S. Information Agency (USIA, Informační agentura USA) na podporu demokratických kapitalistických hodnot - to vše byly formy politického boje.

Významná kniha Alfreda Reische poskytuje první hlubší pohled na specifický typ politického boje proti sovětskému bloku, který se vedl za studené války na Západě zcela bez povšimnutí: programy distribuce knih důležitým osobnostem, knihovnám, výzkumným ústavům, kulturním organizacím a univerzitám šesti zemí Varšavské smlouvy (Polsko, Maďarsko, Československo, Rumunsko, Bulharsko a Sovětského svazu) od poloviny roku 1956 až do roku 1991, jež financovala CIA. Do roku 1970 zprostředkovávaly financování distribuce knih v zemích sovětského bloku od CIA subjekty Radio Free Europe a Radio Liberty, přičemž správní odpovědnost byla rozdělena mezi Free Europe Committee (FEC, Výbor pro svobodnou Evropu), který obhospodařoval Polsko, Maďarsko, Československo, Rumunsko, Bulharsko a tři sovětské baltské republiky (Estonsko, Lotyšsko a Litvu), a tajnou Bedford Publishing Company (Bedfordova vydavatelská společnost) spadající pod Radio Liberty Committee (RLC, Výbor Rádía Svoboda), která pokrývala Sovětský svaz kromě tří baltských států. V roce 1970, několik let poté, co bylo veřejně odhaleno, že RFE a RL tajně financuje CIA, vedla následující diskuse o celé věci k ukončení podílu RFE na knižní distribuci. Krycí organizace CIA International Advisory Council (IAC, Mezinárodní poradní sbor) nabyla správní odpovědnosti nad bývalou knižní distribucí FEC. Pět let poté splynuly dva hlavní distribuční knižní programy - jeden řízený IAC a druhý Bedford Publishing Company RLC - pod jurisdikci International Literary Center (ILC, Mezinárodní literární centrum), které bylo další krycí organizací CIA. Toto sjednocené řízení trvalo, dokud program distribuce knih nebyl na sklonku roku 1991 ukončen.² Třebaže přesná čísla za celé období nelze z aktuálně dostupných záznamů vyčíst, opatrné odhady naznačují, že program dodal adresátům v šesti cílových zemích zhruba deset milionů knih a dalších publikací.

Některými hlavními aspekty programu distribuce knih FEC/IAC se v roce 2003 zabýval John P. C. Matthews, americký úředník ve výslužbě, který se je účastnil v prvních čtyřech letech.³ Vkrátkém a nepříliš dokumentačně podloženém článku vydaném v časopise specializovaném na zpravodajské operace v zahraničí Matthews popsál to, co nazýval *tajný Marshallův plán pro myšlení*. Několik dalších bývalých amerických úředníků, kteří se za studené války podíleli na politickém boji, uveřejnilo přehledy

aktivit USA, kde se vyskytla krátká zmínka o programu distribuce knih, a americké ministerstvo zahraničí vydalo ve své edici *Foreign Relations of the United States* některé svazky z řady odtajněných dokumentů, které se týkají snahy dodávat knihy jednotlivcům a knihovnám v SSSR a ve východní Evropě (nebo se o ní aspoň zmiňují).⁴ Kromě toho v roce 2001 vrhlo fascinující světlo na distribuci knih a dalších publikací v Polsku od poloviny roku 1956 až do konce 80. let, kterou financovala CIA, vydání obsáhlého svazku korespondence, již si po čtyři desítky let vyměňoval hlasatel polské sekce RFE Jan Nowak-Jeziorański s dlouholetým vydavatelem polského exilového časopisu *Kultura* Jerzym Giedroycem.⁵

Jakkoli jsou tyto dřívější publikace důležité, nevyšel až do nynějška žádný podrobnější přehled pětadvacet let trvajícího úsilí o pašování knih, časopisů a dalších položek do šesti komunistických zemí. Většinu této mezery nyní zaplnil Reisch, který se na tajné distribuci knih do Maďarska po patnáct let sám podílel a později pracoval pro RFE/RL jako analytik dění v Maďarsku. Z Mindenovy sbírky a z RFE/RL Corporate Records, které získal prostřednictvím Hoover Institution Archives (přičemž neuspěl se žádou z žádostí, v nichž po CIA žádal o povinné odtajnění informací), vytvořil Reisch nejkompaktnější dostupné hodnocení knižního distribučního programu CIA. Některé podstatné mezery v historických záznamech zajisté nevyhnutelně přetrvávají. V období po roce 1974 se Reisch zaměřuje na program FEC/IAC a program, na který dohlížela Bedford Publishing Company RLC a který pokrýval největší část SSSR, nechává stranou. (Záznamy Bedford Publishing Company bohužel ještě nebyly uvolněny.) Navíc je Reischovo vylíčení jednotného programu International Literary Center v určitém období (hlavně v 80. letech) nutně neúplné, protože některé archivní fondy vztahující se k tomuto úsilí jsou stále ještě tabu. Přesto však, i když stále zůstává několik mezer, které by rovněž zasloužily pozornost, jde Reisch ve zhodnocení amerických knižních distribučních programů na základě nyní dostupných dokladů tak daleko, jak může. Jeho analýzu obohacují vhledy, které získal z vlastní zkušenosti v sedmdesátých a osmdesátých letech, doplněné o cenné informace z archivních dokumentů a svědectví někdejších knižních distributorů a dalších veteránů programů financovaných CIA. Reischova studie je zásadním článkem rozrůstající se literatury o americkém politickém boji proti sovětskému bloku.

Některé rysy knižních distribučních programů, jak je probírá Reisch, stojí za zvláštní zdůraznění.

⁴ Viz například RICHMOND, Yale: *Cultural Exchange and the Cold War: Raising the Iron Curtain*. The Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 2003, s. 136-139; SOSIN, Gene: *Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty*. Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 1999, s. 282. An Insider's Memoir of Radio Liberty. Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 1999, s. 282. pozn. 10; a dokumenty č. 103, 106, 114, 147 a 149 v *U.S. Department of State, Foreign Relations of the United States, 1969-1976, su. XII, Soviet Union, January 1969-October 1970*, U.S. Government Printing Office, Washington, D.C., 2006, dále citováno jako *FRUS* s číslem roku a svazku.

⁵ NOWAK-JEZIORAŃSKI, Jan - GIEDROYC, Jerzy: *Listy 1952-1998*. Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 2001.

² Pojmu „program knižní distribuce“ používám v celém tomto úvodu, když píšou o několika vzájemně nepropojených aktivitách - zaslání knih a dalších publikací konkrétním příslušníkům elit, zaslání publikací v reakci na žádosti vyvolané rozšířením seznamů, obstarávání knih pro východoevropské a sovětské turisty v zahraničí, dodávání knih a časopisů jednotlivcům na přání distributorů FEC/IAC/ILC.

³ MATTHEWS, John P. C.: *The West's Secret Marshall Plan for the Mind*, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 16, č. 3 (červenec/září 2003), s. 409-427.

Zaprvé se program distribuce knih v každé ze šesti cílových zemí až do raných šedesátých let zaměřoval jen na klíčové elity, nikoli na širší veřejnost. Úředníci USA chtěli dosáhnout i k masovému publiku, zpočátku však byli přesvědčeni, že nejlepším prostředkem pro naplnění tohoto cíle jsou krátkovlnné rozhlasové stanice (vysílání RFE, RL a VOA v místních jazycích). Knižní distribuční programy vznikly za jiným účelem, konkrétně měly ovlivnit vnímání, přesvědčení a očekávání politických a intelektuálních elit („vůdčích skupin“), které měly alespoň nějakou možnost přímo či nepřímo působit na politiku komunistických režimů. Tato orientace se začala měnit v první polovině šedesátých let, kdy FEC v čele s Georgem Mindenem rozšířil rozsah programu tak, aby pokryl mládež, zejména univerzitní studenty, stejně jako profesory, učitele, duchovní, spisovatele, umělce, lékaře a další důležité elity, jako byli ekonomové a novináři. V polovině let sedmdesátých se největší konkrétní skupinou těch, kdo přijímali knihy v programu „z ruky do ruky“, stali studenti a po nich profesori a učitelé.

Zadruhé vyšší úředníci CIA od začátku přikládali velkou důležitost dvěma distribučním programům, které měly podle nich *zvláštní místo ve světě tajné propagandy*, a to z důvodů, které uvedl šéf tajných operací CIA v tajné zprávě z roku 1961: *Knihy se liší od všech ostatních propagandistických materiálů především proto, že jediná kniha může významně změnit postoje a jednání čtenáře, a to v míře nesrovnatelné s dopadem jakéhokoli jiného jednotlivého média. [...] to samozřejmě neplatí o všech knihách ve všech dobách a u všech čtenářů – ale platí to dostatečně často, aby knihy byly tou nejdůležitější zbraní strategické (dlouhodobé) propagandy.*⁶ Prvenství přičítané programům distribuce knih pomáhá objasnit, proč právě toto úsilí přečkalo až do zhroutilí sovětského režimu v podstatě beze změn.

Zatřetí: ještě předtím, než maďarská revoluce v roce 1956 a sovětská invaze do Maďarska vnesly do politického boje USA větší opatrnost, byl program distribuce knih nápadně omezený a umírněný ve svých cílech. Třebaže úředníci FEC doufali, že východoevropské elity, jejichž příslušníci knihy dostávali, budou *nakaženy změnou*, měla to být „změna“ zcela mírumilovná a skromná. Původní pokyny pro knižní distribuční program, vydané FEC na začátku září 1956, zdůrazňovaly, že knihy, které *celkově útočí na komunismus*, mají být z programu vyloučeny a že všechno, co se *posílá, má [prostě] přispívat k „revizionistickým“ trendům v řadách nových elit.*⁷ V polovině října 1956, přesně týden předtím, než vypukla revoluce v Maďarsku, stanovil FEC cíle programu knižní distribuce v memorandu, kde stálo, že *možnosti svrhnout komunistické režimy [ve východní Evropě] buď „liberalizací“ zvenčí, nebo revolucí zevnitř jsou stále vzdálené.* Memorandum předvíдалo *alternativní cestu ke svobodě v satelitních zemích*, což obnášelo *transformaci komunistického systému vývojovým procesem*; tento postoj byl

⁶ Citováno ve zprávě amerického Senátu, užšího Výboru pro studium vládních operací s ohledem na zpravodajské aktivity, *Foreign and Military Intelligence: Final Report*, 7 svazků, 94. kongres, 2. zasedání, 24. dubna 1976, 1. kniha, s. 193.

⁷ *Confidential Mailing Plan*, memorandum z Odboru plánování a analýz Free Europe Press, in Hoover Institution Archives (Stanford University), RFE/RL Corporate Records, karton 1700, složka 10.

v rozporu s veřejnými prohlášeními USA o *vytlačení* komunismu ve východní Evropě.⁸ Zatímco vypuknutí maďarské revoluce 23. října 1956 a rozsáhlá intervence sovětských vojsk do Maďarska 4. listopadu, která revoluci rozdrtila, vedly k tomu, že američtí úředníci ukončili všechny lety vodíkových balonů RFE (které do Maďarska, Československa a Polska shazovaly antikomunistické letáky) a vydali nové pokyny pro vysílání RFE, na distribuční knižní program FEC, který byl od samého začátku mimořádně opatrný, neměla maďarská krize ani její traumatické následky srovnatelně trvalý dopad. Distribuce knih do Maďarska byla nakrátko zrušena a správní obsluha programu byla konsolidována, ale jinak byl dopad nulový. Distribuce knih do Maďarska byla rychle obnovena, celý program se rozšířil a dál usiloval o své skromné cíle.

Program FEC měl daleko k povzbuzování k násilnému (ale i nenásilnému) svržení komunistických režimů v sovětském bloku, měl jen vytvářet podporu reformistické politice v řadách elit a méně servilním postojům vůči Moskvě – šlo o přesně takový přístup, jaký původně zaujal Władysław Gomułka poté, co se v Polsku v říjnu 1956 navrátil k moci.⁹ Úředníci USA byli přesvědčeni, že kdyby ostatní východoevropské vlády přijaly podobný postoj, usnadnilo by to v regionu vývojovou změnu, která by prospěla zájmům USA. Komunistická moc v regionu však podle tohoto scénáře ke konci nedospěla a knižní distribuční programy poskytovaly podporu komunistickým elitám, jež hájily liberalizaci. Kdyby tyto elity přistoupily k dalekosáhlým reformám, jak se předpokládalo, vedlo by to v sovětském bloku k odvrácení destabilizujících nepokojů.

Začtvrté byly distribuční knižní programy po celou dobu své existence drženy v tajnosti. Na rozdíl od RFE a RL, jejichž posláni a vysílání bylo v co nejširší míře zveřejňováno, aby přitáhlo ve východním bloku potenciální posluchače, americké snahy o dovoz knih nebyly nikdy veřejně odhaleny. Protože se knižní distribuční programy držely v tajnosti, financovala je po celou dobu jejich existence CIA. Také v tomto ohledu se pašování knih zásadně lišilo od RFE a RL, které finance od CIA dostávaly jen do roku 1971, kdy americký Kongres jejich tajné financování ukončil a přijal pro obě rádia prozatímní rozpočty na dva roky, než v roce 1973 přesunul pravomoc nad nimi (a nad VOA) na nově vytvořený Board for International Broadcasting (Výbor pro mezinárodní vysílání). Tento přesun byl nezbytný poté, co radikálně levicový magazín *Ramparts* a několikery mainstreamové noviny na začátku roku 1967 odhalily tajné spojení obou rozhlasových stanic (*a jiných organizací*) se CIA.¹⁰ Tato zveřejnění znemožnila CIA stanice dál financovat, ale pro distribuci knih žádné takové problémy nevznikly.

⁸ *Proposal for a Research Program to Support Broadcasts to Bureaucrats*, memorandum pro RFE, 16. října 1956, in Hoover Institution Archives, RFE/RL Corporate Records, karton 81, složka 14.

⁹ Viz např. JABLONOWSKI, Marek – STĘPKA, Stanisław (eds.): *Październik 1956 roku: Początek erozji systemu*. Akademia Humanistyczna imienia Aleksandra Gieysztor, Pultusk 2007.

¹⁰ Special Reports: Three Tales of the CIA, *Ramparts Magazine*, duben 1967, s. 15–28; FRANKEL, Max: Widening C.I.A. Debate: Government's Right to Influence Role of Private Groups Held Key Question, *The New York Times*, 18. února 1967, s. 15.

Zapáté je posouzení účinnosti knižních distribučních programů snazší než posouzení účinnosti RFE a RL. Mnohá nedávná hodnocení amerického a sovětského politického boje za studené války nemístně rozkolísala naše povědomí o tom, jak studená válka skončila. Přestože Spojené státy studenou válku vyhrály a Sovětský svaz ji prohrál, neznamená to nutně, že Spojené státy byly zdatnější než Sovětský svaz v tom, jak vedly politický boj. Výsledek studené války ovlivnily mnohé faktory a nemůžeme a priori předpokládat, že nejvýraznější roli tu hrál poměr úspěšnosti obou stran ve vedení politického boje. Skutečný dopad politického boje na studenou válku je něco, co je třeba zkoumat na základě archivních důkazů, nelze ho prostě chápat jako jednoznačný.

Ze stejného důvodu nemáme možnost posoudit, zda konkrétní politické programy (v tomto případě distribuce knih jednotlivcům, knihovnám, ústavům a dalším organizacím v zemích Varšavské smlouvy) skutečně dosáhly zamýšlených cílů, pokud se nezaměříme na empirické důkazy. Novináři a vědci, kteří studují RFE, RL a další nástroje politického boje za studené války, byli až příliš často zvyklí charakterizovat tyto organizace jako mimořádně účinné, aniž by přesvědčivě doložili, že tomu tak skutečně bylo. Obě rozhlasové stanice možná opravdu byly tak účinné, jak tvrdí tyto studie, většina literatury o tom však nedokázala přinést přesvědčivý důkaz a dokonce ani patřičně položit otázku.¹¹ Skutečně podložené posouzení účinnosti RFE a RL by muselo vyřešit několik bodů. Především by vědci museli stanovit, kolik lidí ve východním bloku RFE a RL opravdu poslouchalo. Tyto odhady by neměly být založené na nepřímé metodologii, kterou za studené války vypracovali poradci RFE/RL, jejichž výzkumy trpěly předpojatostí výběru a kteří nepracovali s náhodnými vzorky, ale měly by vycházet z odtajněných archivních dokumentů v bývalých komunistických zemích, zejména ze studií, které byly kdysi jako tajné vypracovány pro tamní státní bezpečnostní orgány.¹² Z druhé by vědci potřebovali vyřešit otázku, zda komunistické úřady skutečně věřily, že lidé, kteří tyto stanice poslouchali, byli zvikláni *zhoubnou propagandou nepřátelských sil*. Jedním z klíčových kroků by bylo posoudit, jak mnoho úsilí a prostředků vynaložily komunistické režimy na boj proti tomuto vysílání, o čemž je v archivech dostatek důkazů. Zatřetí by vědci měli rozhodnout, zda vysílání skutečně ovlivnilo značné množství názorů a vnímání posluchačů, a pokud ano, pak v jakém směru. Začtvrté by u rozsahu, v jakém stanice změnilly podstatné množství postojů lidí, bylo potřeba zvážit, zda měly tyto změny citelný vliv na průběh a výsledek studené války.

Podobných pět kritérií lze stanovit také pro zhodnocení účinnosti programů knižní distribuce.

¹¹ Dosud nejlepší studií o RFE/RL je JOHNSON, A. Ross: *Radio Free Europe and Radio Liberty: The CIA Years and Beyond*. Woodrow Wilson Center Press, Washington, D.C., 2010.

¹² Záznamy Státní bezpečnosti o této věci jsou volně dostupné v Polsku, v České republice, v baltských zemích a v Bulharsku. Také v Rusku jsou mnohé příslušné dokumenty KGB od padesátých let až do poloviny let osmdesátých volně přístupné ve svazcích Odboru propagandy KSSS v Ruském státním archivu soudobých dějin (RGANI).

Zprvé musíme zvážit, kolik knih a jiných publikací se distribuovalo jednotlivcům, knihovnám, kulturním organizacím, výzkumným ústavům, univerzitám a školám ve východní Evropě a v Sovětském svazu buď poštou, nebo předáním z ruky do ruky (tento způsob distribuce se později používal pro knihy zjevně politického obsahu). I když nám dostupné záznamy neumožňují sestavit úplně časové řady pro celých třicet pět let a pro každou ze zemí, musíme se pokusit dostat se k tomuto cíli co nejlíže.

Z druhé musíme zjistit, zda se publikace dostaly k zamýšleným adresátům, a pokud ano, zda je jejich příjemci skutečně četli. Byla-li adresátem knihovna nebo instituce, je třeba určit, kdo (a zda vůbec někdo) publikaci četl. Jde o složitější úkol, ale pro zhodnocení účinnosti programu má zásadní důležitost.

Zatřetí – pokud adresáti knihy a další publikace četli, potřebujeme zjistit, zda jejich obsah ovlivnil jejich politické názory a vnímání ve směru, který zamýšlely americké agentury, jež knihy financovaly a rozšiřovaly. Knižní distribuční programy byly v prvních deseti letech zaměřené na příslušníky „vůdčích skupin“, a proto mohly v té době působit účinněji, třebaže změnily názory jen nepatrného počtu příjemců. Pokud by byly elity, jejichž názory publikace změnilly, v okruzích tvůrců politiky dostatečně vlivné, představovalo by to velký přínos pro Spojené státy a potvrzení účelu knižního distribučního programu. Existovala naděje, že se tyto elity budou v dalším jednání s tvůrci politiky (a se sovětskými vůdci) více přiklánět k opatřením přibližujícím se k cílům USA.

Začtvrté musíme zvážit, zda si byly komunistické úřady vědomy, že tajné programy knižní distribuce jednotlivcům a knihovnám financuje CIA. Pokud ano, jak aktivně se snažily bojovat proti této distribuci zachycováním balíčků, zabavováním již doručených výtisků, vydáváním pokynů knihovnám a uveřejňováním útoků proti knihám, které byly do země propašovány? V jakém rozsahu začaly být programy knižní distribuce pro komunistické režimy rušivé a staly se zátěží?

A zapáté, když vezmeme v úvahu tyto první čtyři body, můžeme se pokusit posoudit čistý dopad knižních distribučních programů na výsledek studené války. Byl okrajový, anebo by se nerozhodná hra bez trvalé snahy USA o pašování knih do komunistického bloku vyvíjela odlišně?

Na rozdíl od mnoha vědců, novinářů a bývalých úředníků, kteří uveřejnili knihy a články o RFE a RL, aniž by pečlivě metodicky stanovili konkrétní kritéria k posouzení účinnosti těchto stanic a doklady o ní, předkládá Alfred Reich v této knize hojnost důkazů, které nám umožňují posoudit, jak účinné byly v průběhu pětaticetiletých programů distribuce knih. Neměli bychom – a naštěstí díky Reischovu vyčerpávajícímu výzkumu ani nemusíme – brát účinnost těchto programů jednoduše jako daný fakt. Naopak: musíme měřit jejich výsledek a úspěšnost podle zde uvedených kritérií.

Jednou z četných předností Reischovy práce je jeho až puntičkářské sestavování statistik, které poskytují dobrou představu o rozsahu programů knižní distribuce. Jak jsem již poznamenal, čísla, která uvádí o počtu knih předaných do východní Evropy, nejsou úplná, poněvadž některé archivní záznamy ještě nebyly zpřístupněny. V časových řadách programu FEC/IAC se tedy vyskytují mezery. Navíc vůbec nejsou dostupná ověřitelná

fakta o programu Bedford Publishing Company. (Zakladatel a šéf Bedfordova vydavatelství Isaac Patch napsal a vydal své paměti, ale pasáž popisující program distribuce knih je velmi krátká. Patch necituje žádné statistiky a uvádí jen několik roztroušených čísel vztahujících se k tomu, jak se knihy pašovaly do SSSR. Paměti nenabízejí žádné poučení ani vedení vědcům, kteří se pídí po průkazných údajích.)¹³

Navzdory těmto mrzutým omezením však statistiky, které Reisch čerpá z různých pramenů – a zejména z odtajněných zpráv, které v krátkých intervalech vytvářeli Minden a jeho předchůdce Samuel Walker, stejně jako z měsíčních, čtvrtletních a ročních hlášení od sítě vydavatelů a distributorů knih, v nichž jsou uvedeny knižní tituly a počet výtisků poslaných do knihoven a jednotlivcům v každé zemi –, neponechávají pochyby o tom, že souhrnný počet dodaných publikací jde do milionů. Za sedmnáctileté období od roku 1956 rozepisuje Reisch počty rok od roku a zemi od země, což čtenáři umožňuje pochopit rozsah distribuce knih v průběhu času do celého regionu i do jednotlivých zemí. Dnes dostupné záznamy obsahují méně úplně (pokud vůbec nějaké) údaje pro pozdější léta, Reisch však poskytuje dobrou představu o tom, jak se zdroje a priority programů měnily v reakci na tlaky a události.

Druhým krokem při odhadu účinnosti knižních distribučních programů je určit, a) kolik zamýšlených příjemců nakonec publikace dostalo a b) kolik lidí, kteří knihy dostali, je skutečně četlo. Tento úkol je podstatně složitější než shromáždění údajů o počtu distribuovaných knih. Mnozí zamýšlení příjemci poslali distributorům potvrzení o přijetí knihy, ale obrovská sbírka těchto potvrzení se buď dávno přestěhovala do nějakého neznámého skladu, nebo spíš byla vyřazena či zničena, aby nezabírala místo nebo také aby byla chráněna totožnost pisatelů. Rozsáhlé výňatky a údaje z potvrzujících dopisů a z dopisů žádajících o knihy jsou citovány v různých hlášeních, která se v archivu RFE/RL zachovala, ale nemůžeme s určitostí vědět, zda jsou výňatky vybrané pro tato hlášení reprezentativní pro celou sbírku. Nedostupnost úplného souboru materiálů přesto nemusí být osudnou překážkou. I kdybychom totiž měli přístup ke všem původním dopisům, které posílali adresáti knih, byly tyto dopisy už z podstaty jen vzorkem. Proto by žádné přesné sečtení na jejich základě nebylo proveditelné.

Náš úkol navíc poněkud usnadňují tři aspekty skupiny adresátů, které umožňují hrubý odhad jejich počtu. Zaprvé byli adresáti v každé ze zemí pečlivě vybráni, nešlo o náhodný vzorek obyvatelstva. Jak jsem již uvedl, byl knižní program FEC navržen tak, aby dosahoval k politickým a intelektuálním elitám, ke knihovnám, ústavům a společenským organizacím, a od poloviny šedesátých let byl zaměřen také na studenty a většinu profesních skupin. U těchto kategorií bylo pravděpodobnější, že budou publikace přijímat a číst. Zadruhé – když FEC a jeho distributori od adresátů delší dobu neobdrželi nějakou reakci, zpravidla posílali další dopisy a ptali se, zda adresáti chtějí publikace dostávat dál. V mnoha případech taková následná komunikace přinesla cenné informace o obdržení

¹³ PATCH, Isaac: *Closing the Circle: A Buckalino Journey Around Our Time*. Soukromý tisk, Wellesley College Printing Service, Wellesley, MA, 1996, s. 255–263.

(nebo neobdržení) dřívější zásilky knih, které byly řádně zaznamenány do měsíčních a ročních hlášení. Zatřetí: i když nemůžeme přesně změřit, kolik z lidí, kteří publikace dostali (nebo je viděli v knihovnách), je také skutečně četlo, nepřeberné množství důkazů v Reischově knize dokládá, že značný počet z těch, kdo potvrdili přijetí knih nebo časopisů (a jejichž komentáře byly citovány ve zprávách o distribuci), také četlo alespoň část publikací a v některých případech je půjčovali příbuzným, přátelům, studentům nebo kolegům. Proto i když máme co dělat s velmi nepřesnými odhady, můžeme s jistotou soudit, že značná část těch, kdo publikace dostávali, opravdu přinejmenším část z nich četla, což v některých případech znamenalo značné osobní riziko.

Dalším krokem při hodnocení účinnosti knižních distribučních programů je zjistit, zda lidé, kteří ve východní Evropě dodávané publikace četli, změnili politické názory. Změnilo či posílilo – vědomě nebo jinak – jejich názory to, co četli? Kdyby knihy neměly takový dopad na poměrně široký okruh čtenářů, nebyl by účel jejich distribuce tak zřejmý.

Je jisté, že knihy, u nichž bylo nejpravděpodobnější, že se dostanou k zamýšleným adresátům, nebyly ty, které mohly mít nějaký účinek na politické názory čtenářů. Lékařské příručky, technické a diagnostické manuály, umělecké knihy a časopisy, katalogy architektury, filmové a divadelní průvodce, zemědělské příručky, antologie klasické literatury, jazykové učebnice a slovníky i další publikace, jež neměly žádný otevřeně politický obsah, měly velkou naději, že nebudou zachyceny cenzurou, ale nebyla valná vyhlídka, že u svých čtenářů vyvolají příznivější pohled na Západ – až na jistou věcnost, kterou mohli cítit k člověku nebo vydavatelské instituci, jež jim knihu či časopis dodala. Více než polovina publikací distribuovaných do východní Evropy pod záštitou FEC nebo IAC měla nepolitickou povahu. Pravděpodobně byly do programu FEC zařazeny zčásti proto, aby přiměly cenzory upustit od bdělosti, a zčásti aby si místní poštovní síť zvykla na stálý proud publikací všeho druhu ze Západu. Navíc technické knihy, příručky, diagnostické manuály a další specializované tiskoviny představovaly vítané „dary“ pro přední vědce a badatele v různých oborech, kteří po obdržení první zásilky pravděpodobně pátrali, jak od stejného zahraničního distributora získat další. Někteří z těchto vědců a výzkumníků by se obvykle měli na pozoru před přijímáním publikací ze zámoří, které by se zabývaly citlivými politickými problémy, ale díky nově nabyté důvěře v distributora mohli začít být přístupnější k přijetí a dokonce i přečtení „politické“ knihy nebo časopisu pocházejících od tohoto konkrétního odesílatele.

Bez ohledu na to, jaké mohlo mít přesné důvody, zařazení velkého množství nepolitických knih do programu FEC náš úkol poněkud komplikuje. Potřebujeme se zaměřit na podmnožinu knih, u nichž bylo pravděpodobnější, že ovlivní politické názory čtenářů – na ten typ knih, u nichž také bylo pravděpodobnější, že je zachytí cenzori nebo že budou zabaveny lidem, kteří se je pokusí přivést do země. Oficiální kontroly podstatně omezovaly počet politických knih, jež se do země dostávaly, tyto kontroly však byly jen zřídka zcela neprůchodné. Z mnoha potvrzujících dopisů i z bezprostředních svědectví (soudobých i retrospektivních) víme, že se některé knihy s „nepřátelským“

politickým obsahem dostaly k dychtivým čtenářům buď poštou, nebo (častěji) předá-
ním z ruky do ruky. Soustředíme-li se na dopad těchto konkrétních knih, můžeme se
pokusit stanovit, zda program FEC pomohl změnit politické názory čtenářů ve prospěch
Spojených států nebo aspoň posílit jejich již existující prozápadní mínění.

Reischovy obsáhlé kapitoly s výňatky z dopisů od čtenářů z Polska, Maďarska, Čes-
koslovenska a Bulharska jsou přímo zlatým dolem empirických důkazů. Třebaže ne-
můžeme zkoumat všechny čtenáře publikací distribuovaných FEC, abychom zjistili,
jaká byla jejich průměrná zkušenost, zmíněných pět kapitol Reischovy knihy nám
umožňuje rozeznat v jednotlivých vybraných případech, zda prostudování knih či ji-
možných obdržených publikací názory klíčových elit změnilo. Tyto kapitoly nám rovněž
umožňují objevit případy čtenářů, kteří již byli nakloněni podpoře dalekosáhlé libe-
ralizace ve vlastní zemi a to, co si přečetli, jejich názory jen posílilo. Zmíněné kapitoly
naznačují, že i když byli někteří z těchto čtenářů kritičtí k vládě USA za války ve Viet-
namu a v některých jiných případech, tyto vnější ohledy jim jen zřídka bránily posu-
zovat knihy podle vlastních představ. Doklady z těchto pěti kapitol Reischovy knihy lze
doplnit fakty z paměti, rozhovorů a archivních dokumentů v bývalých komunistických
zemích. Toto bohaté spektrum důkazů sice neumožňuje žádné přesné určení počtu
čtenářů, jejichž politické názory knihy a jiné publikace změnilo nebo posílilo, ale dů-
razně naznačuje, že ve velkém počtu případů měl program takový dopad, o jaký FEC
usíloval.

Čtvrtým krokem při hodnocení účinnosti knižních distribučních programů je od-
hadnout, zda komunistické režimy vnímaly tyto programy jako „hrozbu“, které je nutné
čelit i vynaložením velkého objemu prostředků a lidských sil. V tomto ohledu důka-
zy v Reischově knize i v archivech bývalých komunistických zemí neponechávají žád-
né pochyby, že programy FEC/IAC a Bedford Publishing Company režim nesmírně
dráždily. Úředníci v Moskvě a ostatních hlavních městech Varšavské smlouvy veřej-
ně i soukromě pravidelně odsuzovali snahy *zlovolných zahraničních zpravodajských
služeb o pašování podvrtné antisovětské literatury a letáků*.¹⁴ Vůdci sovětských a vý-
chodoevropských komunistických stran se obzvláště obávali dopadu nepovolených
knih na mládež a zejména na univerzitní studenty. V prosinci 1976 poslal vedoucí so-
větského KGB Jurij Andropov politbyru sovětské komunistické strany (KSSS) podrob-
nou zprávu analyzující spoustu *zákeřných vlivů ze zahraničí, zejména noviny a knihy*

¹⁴ Centralnyj komitét KPSS, memorandum č. 1/36 (Přísně tajné) od P. Šelesta, prvního tajemníka Ukrajini-
ské komunistické strany (UkrKS) politbyru KSSS, 21. května 1968, in *Centralnyj Deržavnyj Archiv Hromad-
ských Objednání Ukrajiny (CDAHOU)*, Fond (F.) 1, Opis (Op.) 25, Sprava (Spr.) 28, Listy (Ll) 102-112, Členu
politbyru CK KPSS, Prvnímu sekretarju CK KPU tov. Šelestu P. E., memorandum č. 5/35/7 (Přísně tajné)
od A. Žabčěnka, náčelníka správy ukrajinského KGB, P. E. Šelestovi, členovi politbyru KSSS a prvnímu ta-
jemníkovi UkrKS, 25. května 1968, in CDAHOU, F. 1, Op. 25, Spr. 28, Ll. 152-160; a CK KPSS: O nastrojení
sredi duchovenstva otноситelno čechoslovackých sobytij, memorandum č. 311-s (Tajné) od Vladimira Ku-
rojedova, předsedy sovětské Rady vlády pro náboženské záležitosti, 11. září 1961 in *Rossijskij Gosudarst-
vennyj Archiv Novejšej Istorii (RGANI)*, F. 5, Op. 60, Délo (D.) 25, Ll. 150, 153-156.

*z buržoazních zemí, které vyvolávaly negativní chování části mládeže studující na uni-
verzítách*.¹⁵ Obavy z této záležitosti měl KGB od padesátých let, ale Andropov a další
vyšší úředníci KGB měli strach, že nárůst výměny Východ-Západ a mezilidské kon-
taky uprostřed détente sedmdesátých let usnadní vstup západních knih, časopisů, le-
táků a další *propagandy, která je hlavním zdrojem nepřátelských nálad mezi studenty*.¹⁶

Komunistické úřady se tolik snažily blokovat dovoz knih a dalších tiskovin zabýva-
jících se citlivými politickými tématy, že na jeho ukončení vynakládaly obrovské pro-
středky. Kombinací drakonického kontrolování pošty a namátkových kontrol všech
lidí (vlastních občanů i cizinců) přijíždějících do země se snažily zabránit vstupu ja-
kýchkoli publikací, které nebyly oficiálně schváleny.¹⁷ Cenzorské procesy a prověřovací
systémy, které měly zabránit průniku zahraničních publikací, byly nákladné a roz-
leptávaly společnost, ale v celé Varšavské smlouvě se přísně dodržovaly až do pozd-
ních osmdesátých let.

Usilovné snahy komunistických vlád zabránit v přístupu k nežádoucím publikacím
naznačují, že přestože byly politické knihy a časopisy vyřazovány cenzory nebo zaba-
vovány při osobních kontrolách na hranicích, knižní distribuční programy měly aspoň
špetku úspěchu. Pokaždé, když byla nějaká zakázaná publikace zachycena, obával se
KGB i jeho východoevropské protějšky, že nějaké jiné nedovolené publikace prošly.
Proto zakročovaly dál a vynakládaly ještě větší prostředky, aby zadržely *hnusné* pub-
likace a vyslídily každý tajný přírodní kanál. Skutečnost, že režimy v sovětském bloku
měly pocit, že musejí provozovat tak složitý a nákladní kontrolní systém, dokládá, ja-
kou „hrozbu“ v knižních distribučních programech viděly.

Posledním krokem při hodnocení účinnosti těchto programů je odhadnout, zda
účinky, které měly na sovětské a východoevropské režimy a společnosti, přispěly ke
konci studené války. Odpověď na tuto otázku částečně závisí na odpovědi na otázku
důležitější: jak můžeme nejlépe vysvětlit konec studené války? Toto téma rozpoutalo
mezi vědci rozsáhlou debatu, z níž nevzešel žádný jistý konsenzus. Někteří analytici
tvrdili, že hlavní roli při vzniku změn a událostí, jež vedly ke konci studené války, hrá-
ly myšlenky, zatímco jiní, dovolávající se realistických tradic, přikládají mnohem vět-
ší závažnost hmotným podmínkám.¹⁸ Posuzování poměrné důležitosti idealistických

¹⁵ Správka o charaktere i příčinách negativních projevů sredi učaščejsja studenčeskoj molodoži, memo-
randum č. 1384-ss (Přísně tajné) od předsedy KGB J. V. Andropova pro politbyru KSSS, 11. prosince 1976,
s připojenou zprávou F. D. Bobkova, RGANI, F. 81, Op. 1, D. 73, Ll. 45-49.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Ještě v srpnu 1986, kdy jsem (jako velmi mladý badatel) jel vlakem z Helsinek do Leningradu, rozebrali
příslušníci sovětské pohraniční kontroly celé mé kupé a bedlivě prohlédli má zavazadla, aby se přesvědči-
li, zda v nich nepašují nedovolené knihy. Zejména se obávali, že se mohu pokoušet přivést Bible; když mi
to říkali, musel jsem se pobaveně usmívat. (Oni mé pobavení nesdíleli.)

¹⁸ K této teoretické debatě a podstatným problémům, které obsahuje, viz KRAMER, Mark: Ideology and
the Cold War, *Review of International Studies* 25, č. 4 (říjen 1999), s. 339-379, a KRAMER, Mark: Realism,
Ideology, and the End of the Cold War, *Review of International Studies* 27, č. 1 (leden 2001), s. 119-131.
Ke škále názorů na roli idejí (a realistické odpovědi Williama Wohlforth) viz zvláštní vydání *Ideas, Inter-
national Relations, and the End of the Cold War, Journal of Cold War Studies* 7, č. 2 (jaro 2005). Pro další

a hmotných faktorů v závažných událostech let 1989–1991 musí ovlivnit to, jak člověk hodnotí roli knižních distribučních programů. Jen hrstka vědců, pokud vůbec nějak, bude patrně tvrdit, že tyto programy byly pro ukončení studené války absolutně rozhodující nebo že byly naprosto irrelevantní. Když ale člověk dospěje někam mezi tyto dvě krajní polohy, bude pravděpodobně částečně ovlivněn tím, jak vnímá podklady k dynamice změn v mezinárodní a domácí politice.

Vědci, kteří se hlásí k ideovému postoji, mohou tvrdit, že knižní distribuční programy přispěly k výsledku studené války dvěma způsoby: jednak posilovaly v řadách některých východoevropských elit a mládeže názor, že komunistické režimy podporované Sověty jsou zásadně nelegitimní; a zadruhé pomáhaly v SSSR (a také ve východní Evropě) šířit demokratické hodnoty, což nakonec Michailu Gorbačovovi usnadnilo rozporuplné šířit demokratické hodnoty, což nakonec Michailu Gorbačovovi usnadnilo rozhodnutí pustit se do radikálního přeorientování domácí a zahraniční politiky. Realisté by zase mohli tvrdit, že hlavním příspěvkem těchto programů bylo, že byly pro režimy východního bloku výzvou a tím je nutily, aby vynakládaly vzácné prostředky a lidské síly na prověřovací a dohlížecí síť v naději, že zabrání tomu, co vnímaly jako ohrožení. Ještě jiní vědci mohou prohlašovat, že programy distribuce knih byly důležité ve všech těchto ohledech – anebo v žádném.

Podobně mohou analytici, kteří věří, že se revoluční otřesy ve společnosti odehrávají hlavně prostřednictvím mobilizace mas („změna zdola“), tvrdit, že programy distribuce knih byly při napomáhání podněcování masového neklidu v sovětském bloku, který vyvrcholil sametovými revolucemi v roce 1989 a přívalem nespokojenosti v Sovětském svazu, mnohem méně důležité než vysílání RFE a RL. Naopak vědci, kteří jsou přesvědčeni, že k revoluční změně v mnoha případech dojde především kvůli silícímu rozčarování v řadách privilegovaných elit a ztrátě vůle ve špičkách (kterou mobilizace mas může nebo nemusí podnítit), mohou tvrdit, že knižní distribuční programy hrály ještě větší roli než RFE a RL – posilovaly pochybnosti elit o SSSR a přispívaly, alespoň nepřímo, ke Gorbačovově neochotě použít síly ve velkém rozsahu a k jeho váhavým reakcím na narůstající výzvy, jimž čelil doma.¹⁹ Vědci, kteří vyznávají všeobecně

užitečné soubory esejů o konci studené války viz HERMAN, Richard K. – LEBOW, Richard Ned (eds.): *Ending the Cold War: Interpretations, Causation, and the Study of International Relations*. Palgrave Macmillan, New York 2004; PONS, Silvio – ROMEO, Federico (eds.): *Reinterpreting the End of the Cold War, Issues, Interpretation, Periodization*. Frank Cass, Londýn 2006; LEFFLER, Melvyn P. – WESTAD, Odd Arne (eds.): *The Cambridge History of the Cold War*, sv. 3: *Endings*. Cambridge University Press, New York 2010; LEBOW, Richard Ned – RISSE-KAPPEN, Thomas (eds.): *International Relations Theory and the End of the Cold War*. Columbia University Press, New York 1995; ZUBOK, V. M. – ŠENIN, S. J. – ŠUBIN, A. A. (eds.): *Koněc chladnoj vojny: Novyje fakty i aspekty*. Naučnaja kniga, Saratov 2004; HOGAN, Michael J. (ed.): *The End of the Cold War: its Meaning and Implications*. Cambridge University Press, New York 1992; ALLAN, Pierre – GOLDMANN, Kjell (eds.): *The End of the Cold War: Evaluating Theories of International Relations*. Kluwer Law International, Boston 1995.

¹⁹ O důležitosti pochyb o sobě a ztrátě vůle ve špičkách SSSR viz KRAMER, Mark: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 2), *Journal of the Cold War Studies* 6, č. 4 (podzim 2004), s. 3–65; KRAMER, Mark: The Reform of the Soviet System and the Demise of the Soviet State, *Slavic Review* 63, č. 3 (podzim 2004), s. 505–513.

používanou definicí revoluce Jacka Goldstonea – *snaha transformovat politické instituce a oprávnění k politické autoritě ve společnosti, prováděná formální nebo neformální mobilizací mas a neinstitucionalizovanými akcemi, které podřývají dosavadní autority* –, mohou tvrdit, že knižní distribuční programy byly důležité, protože jak ve špičkách, tak na základní úrovni přispívaly k silícímu pocitu, že stávající politické instituce v Sovětském svazu a ve střední a východní Evropě už nejsou přijatelné a musejí být úplně nahrazeny.²⁰

Ať člověk v těchto různých akademických debatách zaujme jakýkoli postoj, hlavní bod, který je zde třeba zdůraznit, je, že nějaké hodnocení role knižních distribučních programů ve výsledku studené války je složitější, než by se dalo předpokládat. Každý definitivní úsudek o této věci závisí nejen na tom, jak člověk vnímá rozsah dopadu těchto programů na režimy a společnosti východního bloku, ale také na tom, jak chápe dynamiku radikální změny mezinárodní i domácí politiky.

Protože programy distribuce knih nebyly až do nedávné doby na Západě známe, prováděla hodnocení jejich účinnosti za studené války jen CIA. V přísně tajné zprávě z března 1970 CIA uvádí, že *knižní programy jsou ve většině případů prokazatelně účinné, lze dovodit, že dosahují přímo k podstatným částem profesních a technických elit a jejich prostřednictvím k jejich kolegům v Sovětském svazu a ve východní Evropě a poskytují jim materiál, o němž se dá říci, že ovlivňuje postoje a posiluje předpoklady k intelektuální a kulturní svobodě a nespokojenost s jejich absencí*.²¹ Autoři z CIA neuvádějí doklady, aby podpořili svoji charakteristiku, že programy jsou *prokazatelně účinné*, a použití výrazu „lze dovodit“ při popisu dopadu publikací na *postoje a předpoklady k intelektuální a kulturní svobodě* naznačuje, že služba neměla opravdu solidní důkazy o tom, jaký onen dopad byl. Lze předpokládat, že CIA získávala různými kanály (včetně Mindenových hlášení) dost pozitivních ohlasů, aby k tomuto úsudku dospěla, ale její neschopnost dosáhnout přímého přístupu k velké většině *profesních a technických elit* ve východní Evropě a SSSR toto hodnocení nutně oslabuje.

Ani v době po studené válce historici a politologové, kteří se studenou válkou zabývají, nevědí o programech distribuce knih dost na to, aby mohli zvážit jejich dopad na studenou válku. Jediné posouzení této záležitosti do nynějška nabídl John Matthews v článku z roku 2003. Když píše o tom, jak FEC dodával od pozdních padesátých let knihy do východní Evropy, tvrdí, že *tento mohutný „Marshallův plán“ pro myšlení musel mít významný vliv na profesionály na sovětském orbitu [...] Intelektuálové na Východě rozuměli intelektuálům na Západě, protože četli stejné knihy*. Na tom Matthews zakládá

²⁰ GOLDSTONE, Jack A.: Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory, *Annual Review of Political Science* 2001, sv. 4, s. 142.

²¹ CIA: *Tension in the Soviet Union and Eastern Europe: Challenge and Opportunity*, dokument připravený pro ředitele CIA Richarda Helmse (tajný), nedatovaný (z března 1970), předaný prezidentovi Richardu Nixonovi poradcem pro národní bezpečnost Henrym Kissingerem 6. dubna 1970, přepsaný a upravený in FRUS, 1969–1976, sv. XII, s. 463.

závěr, že poštovní projekt financovaný CIA sehrál nemalou roli v překonávání propasti mezi Východem a Západem a v tom, že studená válka dospěla k nenásilnému konci.²²

Problém ovšem je, že ani Matthews nepředkládá dostatečné důkazy, aby tato tvrzení podložil. Zaměřuje se hlavně na roky 1956 a 1959, cituje několik příkladů příznivých reakcí čtenářů na nepolitické knihy (lékařské příručky, umělecké katalogy, architektonické průvodce atd.), ale nepřináší žádný doklad o tom, že by byl jediná kniha z těch, jež FEC podpořila, změnila (či aspoň posílila) politické názory příjemce. Matthewsův článek obsahuje zajímavá a cenná zrnka informací o prvních letech programu FEC, ale neobsahuje důkaz, jaký bychom potřebovali k posouzení platnosti jeho tvrzení o důležitosti knižních distribučních programů pro konec studené války.

Závěry Alfreda Reische o účinnosti knižních distribučních programů jsou podobné jako Matthewsovy, avšak Reisch na rozdíl od Matthewse uvádí obrovské množství odtajněných důkazů, jež se vztahují k dopadu knižních distribučních programů na politické názory příjemců. Tvrdí, že snahy o tajnou distribuci knih *měly významný dopad a vliv na intelektuály a profesionály a tisíce studentů a mladých lidí ve východní Evropě během čtyř desítek let sovětské komunistické dominance* a že ve výsledku *programy posílání a distribuce knih, které pokrývaly období více než třiceti let, hrály rozhodující roli v ideologickém vítězství Západu* ve studené válce. Ačkoli by někteří čtenáři možná s jedním nebo žádným z těchto úsudků nesouhlasili, mohou být Reischovi vděční za nesmírně velký rozsah výzkumu a za pečlivost, s níž ho prováděl. To, že jeho přelomová studie vyšla, zajišťuje, že programy distribuce knih už nebudou vynechávány z dějin studené války. Nejenže jeho popis otevřel celou řadu plodných příležitostí k dalšímu výzkumu, ale zaručil také, že vědci od nynějška budou vést v patrnosti dopad této zásadní podoby politického boje USA.

Poděkování

Tato kniha by nemohla být napsána bez pomoci mnoha jednotlivců a organizací. Mé zvláštní díky patří maďarskému American Enterprise Fund a jeho maďarské ředitelce Elizabeth Simonové i jeho radě ředitelů za velkorysé stipendium Senior Scholar Fellowship, které mi umožnilo intenzivní bádání v Hoover Institution Archives Stanfordovy univerzity a v různých archivech ve Washingtonu, D.C. Jsem také povinen poděkovat Macieji Siekerskému, kurátorovi východoevropské sbírky v Hoover Institution Archives, který mě upozornil na existenci Mindenovy sbírky, a jeho kolegům Anatonu Shmelevovi, Carol Leadenhamové, Davidu Jacobsovi, Blance Pasternakové a Zivce Randicové za cennou pomoc a vřelou trpělivost. Při bádání mi také velmi pomohli John Vernon a Larry McDonald v National Archives v College Park, MD, a pracovníci Library of Congress a Library of Georgetown University ve Washingtonu, D.C., Canadian National Archives v Ottawě a Federálního úřadu pro dokumenty Stasi bývalé Německé demokratické republiky v Berlíně. Zvláštní díky dlužím dr. Mary Curryové a dr. Williamu Burrovi ze Security Archives George Washington University za cenné rady ohledně odtajněných materiálů.

Jsem hluboce vděčný zesnulému Johnu P. C. Matthewsovi za jeho přátelství a za to, že se mnou sdílel osobní spisy, a A. Rossu Johnsonovi z Rádia Svobodná Evropa - Rádia Svoboda za dlouhodobé povzbuzování a podporu projektu mé knihy i za cenné dokumenty vztahující se k mému výzkumu. Jsem také zavázán Yaleu Richmondovi a Leonardu Baldygovi z Washingtonu, D.C., za cenné informace a rady a Bělovi Révészovi z Budapešti za obstarání nezveřejněných maďarských archivních dokumentů.

²² MATTHEWS, John P. C.: *The West's Secret Marshall Plan for the Mind*, s. 426-427.

velký vliv na udržování pocitu intelektuální integrity a spojení s miliony lidí, jejichž zasažením neštěstím byla, že žili ve východní, a ne v západní části Evropy.²⁴

Další dopis přišel od bývalého prezidenta FEC Johna Richardsons, který napsal, že se o Mindenovi a knižním projektu hodlá zmínit ve své chystané knize.²⁵ V těch nečetných chvílích, kdy tlaky Free Europe polevily natolik, že umožnily plané spekulace, napsal, jsem někdy uvažoval, zda ty knihy v rukou intelektuálních elit střední a východní Evropy nemohou Radio Free Europe konkurovat nebo jej i předčít při ovlivňování běhu dějin [...] Tak jako vysílání Radio Free Europe pro mě ty knihy představovaly potravu, kterou potřebným národům jejich utlačovatelé upírali. Projektu si velmi vážil také Otto von Habsburg, který vyjádřil osobní díky za všechno, co jste udělali pro evropskou svobodu [...]. Alexandr Solženicyn, který byl sám distributorem poté, co přijel do Spojených států, vyjádřil v roce 1994 vděčnost tak, že Mindenovi poslal výtisk své knihy *The Red Wheel: A Narrative in Discrete Periods of Time* s věnováním.²⁶

Uplně autentický a plně zdokumentovaný příběh o posledních 17 letech východoevropského a ruského knižního programu, který Minden řídil, teprve bude muset být napsán - nejlépe jedním nebo více vědci se speciálním zájmem o dějiny studené války a s dobrými znalostmi událostí ve východní Evropě a v bývalém Sovětském svazu od poloviny sedmdesátých do konce osmdesátých let. Bude to možné teprve tehdy, až bude nalezena a zpřístupněna příslušná agenda vlády USA a až se západoevropští a ruští exiloví distributoři a vydavatelé knih, kteří budou ještě naživu, rozhodnou vystoupit a popsát svou osobní účast a činnost v tajném knižním projektu.

²⁴ Dopis od Waltera Raymonda jr. Georgi Mindenovi, datovaný 9. července 1994. Oba dopisy laskavostí Marilyn Mindenové. Walter Raymond jr. (1929–2003) byl bývalý úředník CIA, který poté pracoval pro prezidenty George H. Bushe a Ronalda Reagana.

²⁵ Tato kniha už vyšla pod titulem *A New Vision for America: Toward Human Solidarity Through Global Diplomacy - A Memoir*. Během dlouhé doby, kdy zastával na ministerstvu zahraničí funkci asistenta ministra pro kulturní vztahy a veřejné záležitosti (1968–1977), měl Richardson znovu co dělat s východní Evropou a Sovětským svazem prostřednictvím různých výměnných programů. V roce 1970 osobně viděl pásmátné vystoupení taneční společnosti Alvina Ailleye v Moskvě. Rozhovor orální historie, 9. února 1999.

²⁶ Dopis Johna Richardsons Georgi Mindenovi, datovaný 26. září 2000, a Otty von Habsburg Georgi Mindenovi, datovaný 13. prosince 1965. Tamtéž.

Dopad knižního distribučního projektu a jeho příspěvek k ideologickému vítězství Západu

Úředník vlády USA výstižně popsal moc knihy, když na senátním slyšení prohlásil: *Knihy se liší od všech ostatních propagandistických materiálů především proto, že jediná kniha může významně změnit postoje a jednání čtenáře, a to v míře nesrovnatelné s dopadem jakéhokoli jiného jednotlivého média.*¹ Nedávno vydaný dokument vlády USA krátce připomíná nerozhlasové programy Free Europe, Inc., a Radio Liberty, konkrétně jejich sponzorování knižních distribučních programů. Podle tohoto dokumentu ony dvě organizace od pozdních padesátých let do let sedmdesátých distribuovaly do východní Evropy a do Sovětského svazu celkem dva a půl milionu knih a periodik. *Knižní programy, uvádí se tam, jsou většinou prokazatelně úspěšné, přímo zasahují důležité části profesionálních a technických elit a přes ně jejich kolegy v Sovětském svazu a ve východní Evropě materiály, o nichž se dá podle jejich účinku říci, že dokážou ovlivnit postoje a posílit předpoklady k intelektuální a kulturní svobodě i nespokojenost s její absencí.*² George Minden toto pojetí ještě zpřesnil, když napsal: *Celá knižní distribuce je politicky významná, protože všechny knihy – politické i beletristické – splňují politický úkol*

¹ Vedoucí týmu tajných akcí CIA před Church Committee in *Foreign and Military Intelligence, Book 1. Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations With Respect to Intelligence Activities United States Senate Together With Additional Supplemental, and Separate Views*, 26. dubna 1976. U.S. Government Printing Office, Washington, D.C., s. 193.

² *Foreign Relations of the United States, 1969–1976, sv. XII, Soviet Union, January 1969–October 1970*. U.S. Government Printing Office, Washington, D.C., 2006, s. 463.

ztížit ideologickou izolaci východní Evropy, a tak mařit jeden z komunistických hlavních politických cílů. Také pro komunisty jsou všechny západní knihy, ať politické, nebo nepolitické, politicky významné a bojí se jich.³

Ve skutečnosti byl knižní projekt ideologickým, politickým, kulturním a psychologickým bojem, všechno v jednom; neužíval nátlaku, ale poučení a přesvědčování prostřednictvím tištěného slova s hlavním důrazem na kulturu. Knihy měly zasáhnout myšlení podmaněných lidí žijících pod útlakem komunistických režimů, měly prolomovat ideologickou a kulturní železnou oponu a doširoka otevírat okno kultury a úspěchům svobodného západního světa. Dá se říci, že za mnoho let trvání projektu všichni přední představitelé východoevropské inteligence stejně jako někteří příslušníci stranické a řídicí elity dostali knihy a periodika buď poštou, nebo přímo, když byli na návštěvě na Západě. Jejich jména figurují ve statistických hlášeních PSPD/IAC – a jsou mezi nimi prakticky všichni významní spisovatelé, literární kritici, filozofové, univerzitní profesori, sociologové, ekonomové, vědci, novináři, umělci a umělečtí kritici, hudebníci, biskupové a kněží a mnoho tisíc učitelů a studentů, kteří toužili dostávat západní knihy, slovníky a periodika a žádali o ně. Také ke všem velkým kulturním, vědeckým a profesním organizacím, vládním a státním úřadům, veřejným knihovnám, univerzitním knihovnám a fakultám, církevním institucím a seminářům, literárním a jiným časopisům, muzeím a mnohým školám plynul nepřerušovaný proud knih a časopisů a podstatně rozšiřoval počet čtenářů. Výsledkem byly tisíce dopisů s potvrzením přijetí knih a/nebo se žádostmi od vědeckých příjemců. Originály dopisů bohužel nebyly nalezeny a možná je sám Minden skartoval, aby ochránil totožnost jejich pisatelů, z nichž mnozí dodnes žijí. Už kvůli jejich množství je jen malá naděje, že se dopisy zachovaly, možná s výjimkou těch, které byly poslány do Washingtonu jako přílohy různých Mindenových zpráv. Naštěstí byly výňatky z nejzajímavějších dopisů, které přišly mezi roky 1963 a 1973, zařazeny do různých zpráv dostupných v RFE/RL Corporate Records a zachovaly se.

Na základě těchto rozsáhlých, autentických a dobře zdokumentovaných důkazů se dá s naprostou jistotou říci, že rozsáhlý společný americký a západoevropský projekt tajné distribuce knih – který John Matthews příhodně označil za *tajný západní Marshallův plán pro myšlení* – měl během čtyř desítek let sovětské komunistické nadvlády významný dopad a vliv na intelektuály, profesionály a tisíce studentů a mladých lidí ve východní Evropě. Hold zaslouží také klíčová role a veliký příspěvek Spojených států při zahájení a naplňování knižního projektu za trvání studené války. Jeden a půl roku po začátku posílání knih legendární vedoucí polské redakce Radio Free Europe Jan Nowak citoval poděkování jednoho polského příjemce vědecké knihy a komentoval je: *Tato aktivita zaslouží, abychom vzdali hold nejen Free Europe Committee, ale*

³ George C. Minden, *Some Additional Notes on the Current State of Book Distribution*, 10. listopadu 1969, s. 1. HIA, sbírka George Mindena, karton 1.

také americkému lidu. Isem si jist, že přijde čas, kdy bude možné tento dojemný příběh vyprávět a Americe se dostane vděčnosti a úcty podmaněných národů.⁴

Studenou válku lze v zásadě popsat jako válku idejí prostřednictvím politického použití kultury, jež byla součástí celkového ideologického soupeření mezi Východem a Západem. Knižní projekt a mnohé další projekty spadaly do velmi obsáhlé americké politiky zadržování, kterou navrhl George Kennan, aby zabránila šíření sovětské říše za hranice východní Evropy. Na jedné straně chtěly USA čelit přitažlivostí komunismu v řadách intelektuálů v západní Evropě a ve třetím světě a na straně druhé se snažily ztížit Moskvě dosažení plné kontroly nad satelitními zeměmi. Když CIA řídila uplatňování kulturní strategie vlády, šlo o „celkovou“ strategii, zahrnující všechny výkonné instituce [USA] [...] *Operace byly součástí propojené strategie [...] Řečeno bez obalu: kdyby vláda USA tajně nefinancovala „soukromé“ snahy nebo v některých případech nepomáhala v jejich financování prostřednictvím nadací, nemohly by nikdy existovat.*⁵

Lidé ze zpravodajské komunity, kteří o knižním programu věděli, ho popsali jako velký úspěch a jako jednu z nejlepších věcí, jaké kdy CIA udělala. Mindenův syn Paul vzpomínal, že jeho otec byl velmi spokojen s prací, kterou dělal. *Operace byla tak složitá a vyžadovala provázané znalosti mnoha zemí, kultur, systémů a jednotlivých hráčů, že byl otec někdy potajmu pyšný, že ho v této práci nemůže nikdo nahradit. To platilo i v tom, že byl jediný, kdo věděl o všech hráčích, zatímco ostatní znali nanejvýš kousek skládanek. Zejména byl spokojen s tím, že to dělal po svém. Hned na začátku řekl Minden CIA, že kdyby cílem knižního projektu bylo říkat lidem, co si mají myslet, nebyl by Západ o nic lepší než režimy, které chce podvracet. Nechtěl lidem z východní Evropy nutit propagandu, ale, jak řekl Paul, dát jim na vybranou a poskytnout jim přístup k tomu, co chtěli. CIA slouží ke cti, že to pokládala za moudré a nechala mého otce, aby operaci vedl podle svého.*⁶

Díky nepřerušovanému a trvalému proudu západních knih a publikací, jejichž počet podle Mindenových odhadů určitě dosahoval deseti milionů, mohly za železnou oponu proniknout západní politické myšlenky a západní kultura – prostřednictvím slovníků

⁴ Dopis Samu Walkerovi od Jana Nowaka, 7. prosince 1957. HIA, sbírka Sama Walkera, karton 8. Jan Nowak-Jeziorański (1914–2005), spisovatel, novinář a politik, byl od roku 1952 do roku 1976 vedoucím polské sekce RFE a poté se stal poradcem amerických prezidentů Jimmyho Cartera, Ronalda Reagana a George H. W. Bushe a také Billyho Cartera.

⁵ LUCAS, Scott W.: Beyond Freedom, Beyond Control: Approaches to American Culture and the State-Private Network in the Cold War, *Intelligence and Security* 18, 2003, č. 2, s. 53–72. Činnost se musela plánovat a podporovat tak, aby v případě odhalení mohla vláda USA věrohodně popřít jakoukoli svou odpovědnost nebo účast.

⁶ Dopisy Paula Mindena autorovi, 4. října a 12. října 2011. Když CIA řekla Mindenovi, že má zastavit posílání Solženicynových knih, odporoval, že jsou naprosto zásadní pro udržení posílání knih ruských autorů, a CIA přesvědčil. Solženicyn mu poslal osobní poděkování. Tamtéž. Paul Minden je učitel a žije v Los Angeles. Jako student v osmdesátých letech pracoval v podatelně ILIC a začal ho fascinovat svět za železnou oponou. Později pracoval dva roky v Rumunsku jako lektor a profesor vzdělávání. Otec ho naučil mluvit cestováním a jednoduše vyjadřovat složité myšlenky.

a jazykových knih, publikací o umění a architektuře, sociologii, náboženství, filozofii, ekonomice, managementu a zemědělství, knih o dějinách i paměti a katalogů – a to navzdory snahám komunistických poštovních cenzorů a celních úředníků tento příliv zastavit. Nakonec byli nuceni uznat svou porážku stejně jako ti, kdo se snažili rušit rozhlasové vysílání Radio Free Europe a ostatních západních rozhlasových stanic. Intelektuálové z východní Evropy tak mohli prolomit své kulturní a ideologické uvěznění a zůstat ve styku se svými protějšky na Západě. V tomto konkrétním druhu psychologické a kulturní války patřilo definitivní vítězství Západu, železná opona padla a se studenou válkou byl konec; knihy v tomto vítězství hrály jedinečnou rozhodující roli.

V memorandu z roku 1991 Minden napsal: *Operace ILC nikdy nebyly součástí studené války. Byly vždycky cílené, zaměřené na informace a přísně kontrolované.*⁷ Přesto poštovní a distribuční programy financované CIA, zahájené Walkerem a řízené Mindenem pokryly období víc než tři desítek let a společně s rozhlasovým vysíláním zásadně přispěly k ideologickému vítězství Západu. To vše s poměrně nízkými finančními náklady a bez jakýchkoli ztrát na životech. Pro Mindena, který si ošklivil násilí, to muselo být zdrojem velkého osobního uspokojení. Zatímco rádio si mohl pustit každý, pokud to rušení dovolilo, knižní projekt měl výběrovější cíle. Otázka, která z těchto dvou operací má větší zásluhu v boji o myslí národů podmaněné východní Evropy, zůstává otevřená. Ale miliony lidí byly tak či onak ovlivněny knižním projektem, i když o jeho existenci nikdy neslyšeli.

Prameny

Zkratky a akronymy

ABS	Archiv bezpečnostních složek
AMCOMLIB	American Committee for Liberation, Americký výbor pro osvobození (v roce 1964 přejmenován na RLC, Radio Liberty Committee, Výbor Rádía Svoboda)
CBOD	Communist Bloc Operation Department, Odbor operací v komunistickém bloku
CC	Central Committee, ústřední výbor
CIA	Central Intelligence Agency, Ústřední zpravodajská služba
EC	Executive Committee (CIA), výkonný výbor
FEC	Free Europe Committee, Výbor pro svobodnou Evropu
FEOP	Free Europe Organization and Publication Division, Divize organizace a publikací Svobodné Evropy
HIA	Hoover Institution Archives, Archiv Hooverovy instituce
HSWP	Hungarian Socialist Workers Party, Maďarská socialistická dělnická strana
IAC	International Advisory Council, Mezinárodní poradní sbor
IBC	International Book Center, Mezinárodní knižní centrum
IBEF	International Book Exchange Fund, Fond mezinárodní výměny knih
ICFTU	International Confederation of Free Trade Unions, Mezinárodní konfederace svobodných odborů
ILC	International Literary Centre, Mezinárodní literární centrum
KB	Központi Bizottság, ústřední výbor (Maďarské komunistické strany)
KSČ	Komunistická strana Československa
MOL	Magyar Országos Levéltár, Maďarský státní archiv
MSZMP	Magyar Szocialista Munkás Párt, Maďarská socialistická dělnická strana
MSZP	Magyar Szocialista Párt, Maďarská socialistická strana
NARA	National Archives and Records Administration, Národní správa archivů a dokumentů
NCFE	National Committee for Free Europe, Národní výbor pro svobodnou Evropu
NSC	National Security Council, Národní bezpečnostní rada
OSS	Office of Strategic Services, Úřad strategických služeb
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Széchényiho národní knihovna
PSPD	Press and Special Projects Division, Divize tisku a zvláštních projektů
RFE	Radio Free Europe, Rádio Svobodná Evropa
RL	Radio Liberty, Rádio Svoboda

⁷ George C. Minden, ředitel ILC, *A Short Description of Its Struggle and Activities* (nedatováno), s. 2. HIA, sbírka George Mindena, karton 3.

USIA U.S. Information Agency, Informační agentura USA
 WEOD West European Operations Division, Divize západoevropských operací

Vzpomínky a rozhovory

- ALIMANESTIANOVÁ, Ioana: Rozhovor s autorem v New Yorku, únor 2008.
 BALDYGA, János: Rozhovor ve Washingtonu, D.C., a korespondence s autorem, 2008–2012.
 BOÓR, János: Setkání v Mnichově a korespondence s autorem, 2009–2012.
 BORBÁNDI, Gyula: *Emigráció és Magyarország. Nyugati Magyarok a változás éveiben*. Európai Protestáns Szabadegyetem, Basilej – Budapešť 1996.
 BORBÁNDI, Gyula: *Két világban. Életem és pályám*. Európas Könyvkiadó, Budapešť 2003.
 BORBÁNDI, Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európas Rádío története*. Európa Kiadó, Budapešť 1996.
 BORBÁNDI, Gyula: Rozhovor a setkání s autorem v Mnichově, 2007–2009.
 BRZORÁDOVÁ, Olga: Korespondence s autorem, 2009–2011.
 CSICSERY-RÓNAY, István: Rozhovory a setkání s autorem v Budapešti, 2008–2010.
 CUMMINGS, Richard: Korespondence a setkání s autorem v Mnichově, 2008–2012.
 DIMITROVA, Alexenia: Korespondence s autorem, 2009–2011.
 GÁBOR, Robert: Rozhovory v Budapešti a Chevy Chase, MD, a korespondence s autorem, 2001–2011.
 GETCHELL, Charles: Korespondence s autorem, 2008.
 GÖMÖRI, György: Rozhovor v Budapešti a korespondence s autorem, 2011.
 HENZE, Paul B.: Korespondence s autorem, 2010.
 HORÁKOVÁ, Zdena: Korespondence s autorem, 2008–2012.
 HUNT, Richard: Korespondence s autorem, 2011.
 JOHNSON, A. Ross: Korespondence s autorem, 2007–2012.
 JUHASZ, Joseph: Korespondence s autorem, 2009–2011.
 JUODIS, Darius: Korespondence s autorem, 2011.
 KAZAKEVIČIUS, Alvydas: Rozhovor ve Varšavě, 2008, a korespondence s autorem, 2008–2011.
 LOWY, George: Korespondence s autorem, 2011.
 ŁUKASIEWICZ, Sławomir: Setkání ve Vratislavi a korespondence s autorem, 2010–2011.
 MATTHEWS, John P. C.: Rozhovory v Budapešti, Washingtonu, D.C., a Princetону, NJ, a korespondence s autorem, 2003–2008.
 MIETKOWSKI, Andrzej: Setkání ve Varšavě a korespondence s autorem, 2010–2011.
 MINDENOVÁ, Marilyn: Setkání v New Yorku, 2008, a korespondence s autorem, 2008–2012.
 MINDEN, Paul: Korespondence s autorem, 2008–2012.
 MOLNÁR, József: Rozhovor s autorem v Mnichově, 2008.
 PATCH, Isaac: *Closing the Circle: A Buckalino Journey Around Our Time*. Soukromý tisk. Wellesley College Printing Services, Wellesley, Mass., 1996.

- RICHARDSON, John jr.: *A New Vision for America: Towards Human Solidarity through Global Democracy. A Memoir*. Ruder Finn Press, New York 2006.
 RICHARDSON, John jr.: Rozhovor orální historie, 9. února 1999. *Foreign Affairs Oral History*. Collection of the Association for Diplomatic Studies and Training, Library of Congress, s. 1–49. Dostupné na <http://memory.loc.gov>.
 RICHARDSON, John jr.: Rozhovor s autorem ve Washingtonu, D.C., 2008.
 RICHMOND, Yale: Setkání ve Washingtonu, D.C., a ve Varšavě a korespondence s autorem, 2008–2011.
 RUDZKI, Marek: Korespondence s autorem, 2010–2012.
 SÁRKÖZI, Mátyás: Rozhovor v Budapešti a korespondence s autorem, 2008–2011.
 SOSIN, Gene: *Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty*. Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 1999.
 STRAKA, Peter: Rozhovory ve Vídni, 2008–2009, a korespondence s autorem 2007–2011.
 SZABÓ, Ferenc, SJ: Rozhovor v Budapešti a korespondence s autorem, 2006–2011.
 TAMMELA, Hiljar: Korespondence autorem, 2011–2012.
 TRIZNYAOVÁ, Szőnyi Zsuzsa: Rozhovor v Budapešti a korespondence s autorem, 2001–2011.
 VASILE, Christian: Korespondence s autorem, 2009, 2012.
 WALKEROVÁ, Beth: Korespondence s autorem, 2010–2011.

Archivní sbírky

- AAN, Polský státní archiv, Varšava.
 Adam Bromke Collection, Library and Archives Canada, Ottawa.
 George Minden Papers, Hoover Institution Archives, Stanford University, Stanford, CA.
 Magyar Országos Levéltár (Maďarský státní archiv), Budapešť.
 Open Society Archives, Budapešť.
 Oral History Collection, Széchényiho národní knihovna, Budapešť.
 RFE/RL Corporate Records Collection, Hoover Institution Archives, Stanford University, Stanford, CA.
 Sam Walker Collection, Library of Georgetown University, Washington, D.C.
 Széchényi Nemzeti Könyvtár (Széchényiho národní knihovna), Budapešť.
 U.S. Library of Congress, Washington, D.C.
 U.S. National Archives and Records Administration, College Park, MD.

Sbírky dokumentů

- ACZÉL, György: *Aczél György levele a külföldről érkező könyvek beszerzéséről (1959, szeptember 31)*. Magyar Országos Levéltár, Budapešť.